

KELEMEN ÁGNES KATALIN

„Az asszimiláció az élet nagy iskolája volt”

A zsidó önazonosság és szolidaritás kérdései Erdélyben az első világháború után¹

Zsidó identitások a 20. században

A fejezetcím három eleméből egyiknek sem magától értetődő a jelentése. A „zsidó” és az „identitás” fogalmak különösen nehezen adják meg magukat a tudósok definiálási vágyának és kötelességének. A 20. század határait is többféleképpen szabhatjuk meg, de ez jóval kevesebb szenvedélyt vált ki, mint az a kérdés, hogy mit jelent zsidónak lenni, és mi az identitás?

Zsidónak lenni nagyon különböző dolgokat jelenthet, de abban a legellentétesebb táborok is egyetértenek, hogy zsidók *léteznek*. Az identitással kapcsolatban még idáig sem terjed a konszenzus. Rogers Brubaker szerint már nincs értelme az identitás szót használniuk a bölcsész- és társadalomtudományok művelőinek, mivel az a tudományos belátás, hogy az identitások folyton változó konstrukciók, megfoszt minket attól a lehetőségtől, hogy értelmesen használjuk a kifejezést.² Más szóval, amikor a társadalomtudós egy identitást vizsgál, az olyan, mintha egy mozgó tárgyról készítené állóképet: a fényképezőgépe nem tud fókuszálni. Mivel azonban a kortárs politikában

¹ MARTON Ernő: A zsidó nemzeti mozgalom Erdélyben (részlet). In: GIDÓ Attila: *Úton: erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2009. 293. A részlet Marton Ernő eredetileg 1922-ben Kolozsváron megjelent könyvéből származik. MARTON Ernő: *A zsidó nemzeti mozgalom Erdélyben*. Kadima Rt., Cluj, 1922.

² ROGERS BRUBAKER–FREDERICK COOPER: „Beyond Identity”. *Theory and Society*, 2000/1. 1.

kulcsszó az identitás, a társadalomtudományok kénytelenek számolni vele. Ez mégsem elég ok Brubaker szerint arra, hogy elemzési kategóriaként használjuk, vagy hogy úgy tekintsük, hogy minden ember mindenkor szükségszerűen birtokol, keres vagy alkot egy vagy több identitást. Ebből a csapdából kiútként azt ajánlja, hogy használjuk inkább az identifikáció fogalmát, amelynek előnye, hogy egy folyamatot és egy cselekedetet jelöl, nem egy statikus csoportba sorolódást.³ Mindeközben Francesco Remotti *L'ossessione identitaria* (Az identitásmegszállottság) című könyve az identitás fogalmát egyenesen korunk toxikus mítoszaként jellemzi, amely valóságként tünteti fel a fikciót.⁴

Az identitás valóban nem egy „an sich”, a természetben létező jelenség, hanem egy konstrukció. Ettől azonban nem haszontalan és nem káros. A konstrukciók, ha jól használjuk őket, segítenek bennünket a világ mind tudományos, mind hétköznapi percepciójában, hiszen ezzel a céllal hozzuk őket létre. Az identitás fogalma is hasznos konstrukció napjaink társadalomtudományai számára, abban az egyszerű értelemben használva, hogy egy egyén vagy egy csoport tagjai mit válaszolnak a „ki vagyok én?”, illetve a „kik vagyunk mi?” kérdésre. Egyaránt hangsúlyos az, hogy a kérdés önmagára a kérdezőre irányul, és az is, hogy a válasz önmagának szól. Ilyen szempontból léteztek zsidó identitások is a 20. században, még hozzá igen nagy választékban.

Amikor azonban antiszemiták teszik fel és válaszolják meg a „ki a zsidó” kérdést, az pusztán definíció. Az antiszemita eldöntheti, hogy kit bélyegez meg zsidóként, de azt nem, hogy ki tekinti magát zsidónak. Nyilvánvalóan befolyásol(hat)ja ezt, és minél antiszemitább a társadalmi és a jogi környezet, annál relevánsabb egy zsidó(nak tekintett) egyén számára (esetleg mások által vélt) zsidósága. Kénytelen lesz viszonyulni a zsidósághoz még akkor is, ha ez esetleg egy pusztán negatív (akár öngyűlölő) zsidó identifikációt vált is ki belőle. Mégis, amellet

³ Uo. 2.

⁴ Francesco REMOTTI: *L'ossessione identitaria* [Az identitásmegszállottság]. Laterza, Roma-Bari, 2017.

szeretnék itt érvelni, hogy a „mit jelent számomra zsidónak lenni” kérdésre adott válaszok sokfélesége azt mutatja, hogy mégis hatalmában áll az egyénnek eldöntenie, hogy ő önmaga számára zsidó-e; ha igen, milyen értelemben; és ez a döntés releváns.

Yuri Slezkine nemes egyszerűséggel „zsidó évszázadnak” nyilvánítja a 20. századot, mondván, hogy „a modernizáció arról szól, hogy mindenki városivá, mobillá, írástudóvá, artikulálttá, intellektuálisan kifinomulttá, fizikailag elpuhulttá és foglalkozásilag rugalmassá válik [...] a modernizáció arról szól, hogy mindenki zsidóvá válik”.⁵ Ez nem egy kifinomult történettudományos állítás, ahogy Slezkine legfőbb érve sem, miszerint az aztán *végképp* zsidóvá tette a 20. századot, hogy Hitler bukása a – zsidók megsemmisítésére töre – náciakat kanonizálta az abszolút gonosz és a zsidókat az állandó áldozatok szerepében.⁶ Ezt az állítást leginkább a provokáció kedvéért idézem. A 20. században megszokott volt a „zsidó” jelzöt olyan főnevek jellemzésére használni, mint világ-összeesküvés, állam, tulajdon, vagyon, bolsevizmus (judeobolsevizmus), kommunizmus (judeokommunizmus); de egy *évszázad* jelzőjeként használni tulajdonképpen frissítően eredeti felvetés.

Ugyanakkor nem csak a holokausztot magában foglaló 20. század esetében kétséges, hogy egyáltalán kedvez-e a modernitás a zsidóknak. A 19. század zsidó történészei lelkesedtek a modernitásért, amikor annak a zsidó emberek helyzetére gyakorolt hatását vizsgálták. Hagyományos és vallásos szempontból természetesen éppen ellenkező előjelű értékitélet vonatkozik a modernitásra, ami lehetővé tette, hogy zsidók tömegei hagyják el a vallásos életmódot, házasodjanak össze nem zsidókkal, és akár meg is szűnjenek zsidónak lenni. Maga a zsidóságtól szabadulni akaró zsidó nem modern jelenség, a Talmud is reflektál rá, méghozzá olyan módon, hogy „a bűnös zsidó még mindig zsidó”. Akhér (héberül: „más”), az okos és ezért veszélyes eretnek, akivel Rabbi Meir annyira belemelegedett a beszélgetésbe,

⁵Yuri SLEZKINE: *The Jewish Century*. Princeton University Press, Princeton, 2004. 1.

⁶Uo. 1.

hogy majdnem követte őt az eruvon túlra,⁷ éppúgy része a zsidó hagyománynak, mint maga Rabbi Meir. Rabbi Meir tudomásul veszi, hogy az eretnek nem tartja a szombatot, és az eretnek is olyannyira tiszteletben tartja, hogy Rabbi Meir viszont tartja, hogy ő maga figyelmezteti, amikor az eruvhoz érnek.⁸ Még az ortodox judaizmuson belül is kialakult a Samson Raphael Hirsch rabbi nevével fémjelzett modern ortodox irányzat, amely a zsidó identitás és a modernitás összeegyeztethetőségét, sőt ennek szükségességét hirdeti.

A 20. század elejétől az 1970-es évekig ennél jóval borúlátóbb nézőpont dominált a zsidó historiográfiában, amelyet Simon Dubnov inspirált. A dubnovi iskola szerint a felvilágosodás és az emancipáció az asszimiláción keresztül a zsidók elidegenedéséhez vezetett, hiszen megszűntek önmaguk lenni egy hamis ígéretért, miszerint ugyanúgy lehetnek oroszok, németek, franciák, mint bárki más. Az antiszemitizmus azonban megmutatta, hogy ez nem volt igaz. A modernitás posztmodern kritikája is csatlakozott ehhez a narratívához, Zygmunt Baumannal az élen, aki szerint a modern civilizáció szükséges előfeltétele volt a holokausztnak.⁹ A posztmodern kritika szerint a zsidók gyakorlatilag két szék közül a pad alá estek: az asszimiláció lerombolta a zsidó világot, anélkül, hogy biztosította volna a nem zsidó társadalomba való integrációt.¹⁰

Theodor Herzl klasszikus mondása szerint két nemzedék elég lehetne ahhoz, hogy azok a zsidók, akik nem ragaszkodnak környezetüktől eltérő gyökereikhez, megszűnjenek zsidók lenni. Csak éppen sosem adódik kétnemzedéknyi idő, amelyben az antiszemiták békén hagynák a zsidókat, ezért nem fog ez soha megtörténni. Mostanáig igazolta a történelem ezt a nézetet, hi-

⁷ Eruv: kijelölt határ, amelyen kívül a szombattartóknak nem szabad cipekedniük szombaton.

⁸ Isaac DEUTSCHER: „The Non-Jewish Jew.” In: *The Non-Jewish Jew and Other Essays*. Oxford University Press, London, 1968. 25–26.

⁹ Zygmunt BAUMAN: *Modernity and the Holocaust*. Cornell University Press, Ithaca, 1989.

¹⁰ David FELDMAN: „Was Modernity Good for the Jews?” In: Bryan CHEYETTE–Laura MARCUS (eds.): *Modernity, Culture and ‘the Jew’*. Polity Press, Cambridge, 1998. 174–175.

szen alig két évtizeddel a genocídium után újra felütötte fejét az antiszemitizmus Európában, éppen a Herzl által proponált zsidó államot használva fel proxyként a zsidók gyűlöletére.

Kedvező volt-e tehát a modernitás és a 20. század a zsidók számára? Vitathatatlan, hogy egy korábbi évszázad sem kínált fel annyi válaszlehetőséget a zsidó egyén számára a „ki vagyok én?” kérdésre, mint a 20. század. Igaz, hogy a 20. század erőszakkal neki is szegezte ezt a kérdést. Még azután is, hogy öndefiníciójuktól függetlenül hatmillió zsidót meggyilkoltak. Hiába lett az európai kultúra alaptétele a nácizmus elítélése, maga az antiszemitizmus nem tűnt el. Zsidó(nak tekintett) emberek az 1940-es évek végén is váltak koncepciós perek áldozataivá (a Szovjetunióban), kényszerültek elhagyni hazájukat (1968-ban a lengyel zsidók mintegy fele) és szerepeltek az állami titkosszolgálatok által összeállított zsidólistákon Csehszlovákiában és Magyarországon.¹¹

A 20. század végére a zsidó vallás szinte megszámlálhatatlan változatban lett gyakorolható, például ultraortodox, ortodox, modern ortodox, rekonstruktivista, konzervatív, neológ, reform irányzatok keretei között. Az ezek közötti választás legalább annyira mutatja az egyén véleményét Izraelről, a nemi egyenjogúságról, a homoszexualitásról, az állatjogokról és a környezetvédelemről, mint az Istenről és a megváltásról alkotott nézeteit. Szekuláris zsidó identitások is nagy számban elérhetőek: egy zsidó lehet izraeli, zsidó nemzetiségű vagy kulturális zsidó (miközben nemzetisége valami más).

Mindamellett a zsidó állam és számos hitközség az antiszemitákhoz hasonlóan nem tartja az egyént kompetensnek annak eldöntésében, hogy ki is ő valójában. A halakha (a zsidó vallási jog) alapján nem zsidónak számító zsidó származású emberek például kaphatnak izraeli állampolgárságot, de nem tudnak házasságot kötni Izraelben. Felmerül tehát a kérdés, hogy mi a haszna a választható identitások nagy számának, ha életünk olyan alapvető elemeiről mint állampolgárság és házasság intézmények döntenek, amelyek külsőleg meghatározott

¹¹ András Kovács: *Communism's Jewish Question: Jewish Issues in Communist Archives*. Walter de Gruyter, Berlin–Boston, 2017.

definíciók alapján kezelik az egyént, és nem belsőleg megválasztott azonosságtudata alapján.

Az önazonossági választás konzekvenciái gyakran nem érvényesíthetők, mégis folyamatosan keletkeznek újabb és újabb ajánlatok világszerte a „kik vagyunk mi?” és a „mit jelent zsidónak (vagy bármilyen más csoport tagjának) lenni?” kérdésekre. Ezért még mindig érdemes a társadalomtudományoknak reflektálniuk az identitás fogalmára.

A jelen tanulmány arra hívja fel a figyelmet, hogy az asszimilált zsidó értelmiség számára már azelőtt meghatározó és válaszkísérletek sokféleségét kiváltó kérdés volt az önazonosság és vele szoros összefüggésben a szolidaritás, hogy az identitás „divatba jött volna”. Bár a politikában és a közbeszédben a 21. század elején vált már-már unalomig használt kulcsszövé az identitás, az asszimilált zsidók számára legkésőbb a származási (és nem vallási) alapú antiszemitizmus 1880-as szárba szökkenése óta releváns kérdés, hogy „kik vagyunk mi, zsidók?”¹²

Asszimilált zsidókon olyanokat értek, akik abban a szellemben szocializálódtak, hogy a zsidók elsősorban egy nem zsidó nemzet tagjai (amely nem feltétlenül volt a terület többségi nemzete, hanem a kulturálisan dominánsnak vélt nemzet, tehát például a 19. századi Erdélyben a magyar) és másodsorban zsidó felekezetűek. Az asszimiláció folyamata alatt (annak minden dimenziójában)¹³ vagy utána felnőtt zsidók mindenképpen alapvetően két habitus között választanak, egy asszimiláns és

¹² Heinrich von Treitschke 1880-ban megjelent *Ein Wort über unser Judenthum* című széles körben olvasott pamfletjéhez kötődik az antiszemitizmus szó elterjedése és az antiszemita attitűd szalonképessé válása. Habár a szerző már egy 1879-es cikkében megalkotta a fogalmat azok önmegjelölésére, akik felvilágosult, világi emberként nem a zsidó vallást gyűlölik (tehát szembe helyezkedett a középkori antijudaizmussal), hanem magukat a zsidókat, akiknek asszimilálhatóságában Treitschke kételkedett.

¹³ J. Milton Yinger szerint, akinek tipológiájára Gidó Attila kolozsvári közösségmonográfiája hivatkozik, a következő folyamatokra bontható le az asszimilációs folyamat: biológiai (a csoportok keveredése), pszichológiai (identifikáció), kulturális (akkulturáció) és strukturális (a befogadó csoportok által működtetett intézményi és társadalmi struktúrákba történő integrálódás). J. Milton YINGER: *Toward a Theory of Assimilation and Dissimilation*. *Ethnic and Racial Studies*, 1981/3. 249–264.; GIDÓ Attila: *Két évtized: a kolozsvári zsidóság a két világháború között*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2016. 18.

egy disszimiláns között. A választás azonban szituatív, egy élet alatt többször revideálható, és mindkettőn belül számos identitásváltozat létezik. Az „asszimilálttól” meg kell különböztetni az *asszimilánst*, amely nem a kulturális vagy nemzeti háttérre utal, hanem az egyén azonosulására az asszimiláció szellemével. Disszimilánssnak lenni pedig azt jelenti, hogy valaki asszimilált háttére ellenében teszi első helyre zsidóságát. Theodor Herzl, Max Nordau, Vladimir Jabotinsky és a cionizmus számos más vezető egyénisége asszimilált zsidók voltak, akik felnőttként, tudatos döntés eredményeképpen disszimilálódtak. Azok a haszid és ortodox zsidók, akik környezetét nem érte el az asszimiláció, kívül esnek az asszimiláció-disszimiláció dimenzióin, hiszen az asszimilált háttér és környezet veti fel a választás szükségességét. Egy asszimiláció előtti vagy azon kívüli környezetben a zsidóság nem vallás, hanem életforma, az élet minden területét felölelő normarendszer és egy néphez tartozás is egyben. Ez nem jelent elszigeteltséget, hiszen az ortodox közösségek ettől még megtanulják a környező nem zsidó nyelveket, akár kétnyelvűségben is élnek,¹⁴ és interakcióban állnak a nem zsidókkal, ahogy az általános volt a zsidó diaszpórában a felvilágosodás előtt is, mielőtt egyáltalán felmerült az asszimiláció kérdése.¹⁵

Mivel jelen írás egy Gáll Ernő emlékére rendezett konferencián¹⁶ elhangzott előadáson alapul, és a szerző a több változatban megjelent *Kettős kisebbségben* című esszéin keresztül került kapcsolatba Gáll Ernő tudományos munkásságával, ezért a két világháború közötti erdélyi zsidóság identifikációs átalakulása áll ezen írás középpontjában. Noha az identifikáció szituatív és változó természetének következtében nehéz egy egész csoport

¹⁴ A klasszikus közép-európai fejlődési modellben a zsidó asszimilációt megelőzte két másik szakasz, a megtelepedés és az akkulturáció (amelyet diglosszia jellemzett). GIDÓ Attila: *Két évtized*. I. m. 18.

¹⁵ Egyénileg, megkeresztelkedés útján lehetett csatlakozni a többségi keresztény társadalomhoz, de asszimiláción általában azt értjük, amikor egy egész csoport számára lehetőség (vagy kényszer) adódik arra, hogy hasonlóvá váljon a többségi társadalomhoz, és fokozatosan beleolvadjon.

¹⁶ A *kisebbségi lét politikája, szelleme és etikája*. Konferencia Gáll Ernő születésének 100. évfordulója alkalmából a Politikatörténeti Intézetben, 2017. április 13-án. KELEMEN Ágnes Katalin: *A zsidó identitás a 20. században*.

identitásáról állítást tenni, és az alcsoportok között „állandó átfedésekkel”, az egyének szintjén pedig „hibrid identitásokkal” találkozunk,¹⁷ bizonyos választások számszerűsítésével (politikai választások, gyerekek iskoláztatása, nyelvhasználat, népszámláláskor vallott nemzetiség) Gidó Attila megállapította, hogy az erdélyi zsidóság a terület Magyarországtól való elszakadása utáni két évtizedben nagyrészt disszimilálódott a magyarságtól, anélkül hogy a románsághoz asszimilálódott volna. A zsidó etnikai öntudat terjedt el, ami „az első világháború végén fellángoló antiszemitizmusnak, a nemzetközi helyzetnek, illetve a román hatalom disszimilációt támogató politikájának volt az eredménye”.¹⁸

A jelen tanulmány a zsidók hovatartozásával kapcsolatos egykorú önéletrajzi és szépirodalmi válaszkiérleteket állít párbeszédbe a két világháború közötti erdélyi zsidó diskurzussal, amelynek számos fontos publikációja – Gidó Attilának köszönhetően¹⁹ – nemrég újra megjelent. Érdeemes együtt olvasni magyarországi, erdélyi és regáti zsidó értelmiségiek egykorú reflexióit a zsidó önazonosság és szolidaritás kérdéséről, mivel az erdélyi zsidóságot a magyarországival közös múltja (akár egy határrevízió formájában remélt közös jövő is), a regátival pedig közös jelene kötötte össze a két világháború között.

Zsidónak lenni a két világháború közötti Erdélyben

Gáll Ernő *Kettős kisebbségben* című,²⁰ több változatban is napvilágot látott írása a rövid 20. századot vizsgálja, a trianoni békeszerződéstől a közép-kelet-európai szocializmus felbomlásá-

¹⁷ GIDÓ Attila: *Két évtized*. I. m. 288.

¹⁸ GIDÓ Attila: *Úton*. I. m. 86.

¹⁹ Uo.

²⁰ GÁLL Ernő: *Kettős kisebbségben*. *Korunk*, 1991/8. 957–969.; GÁLL Ernő: *Kisebbség a kisebbségben*. Forrás: <http://www.adatbank.ro>, illetve: <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=296> (Letöltve: 2017. 11. 06.); GÁLL Ernő: *Kettős kisebbségben*. In: KOMORÓCZY Géza (szerk.): *Zsidók a magyar társadalomban. Írások az együttélésről, a feszültségekről és az értékekről 1790–2012*. I–II. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2015. 385–400.

ig. Az 1991-ben a *Korunk*ban megjelent változat a rendszerváltás utáni erdélyi magyar zsidóság helyzetét az Ady által megírt magyar-zsidó korrobori koreográfia záróaktusának tekintette: „a nemzetek és népek transzszilván együttéléséből – a holocaust és a kivándorlás után még megmaradt-zsidóság is fokozatosan eltűnik”.²¹

Gáll Ernő nem tett úgy, mintha valaha is létezett volna egy homogén erdélyi magyar vagy akár erdélyi zsidóság. Rámutatott, hogy a haszidizmus tömbjei Máramarosban és Szatmárban Isaac Bashevis Singer és Elie Wiesel univerzumát képviselték, míg a nagyvárosok – Nagyvárad, Arad, Temesvár, Kolozsvár és Marosvásárhely – a magyarságba beolvadás színhelyei voltak.²² Az ön-antiszemitizmus jelensége a külső antiszemitizmus terméke és továbbfokozója is volt egyben. Ebben a szindrómában a beolvadás előrehaladott szakaszába érkezett generációk értelmiségi tagjainak a szülők származásával és mentalitásával szembeni elutasítása jutott kifejezésre. A zsidó öngyűlölet (Gáll Ernő szóhasználatában: ön-antiszemitizmus) lazította a szolidaritás szálait a nem emancipált, frissen bevándorolt kelet-európai zsidók felé, tehát funkciója az volt, hogy gyorsította az asszimilációt.²³

Mint Gáll Ernő kiemeli, a magyarsághoz asszimilálódott erdélyi zsidók az Osztrák–Magyar Monarchia fennállása alatt nem tekintették magukat kisebbségnek. Az első világháború után azonban az erdélyi magyar zsidó értelmiségiek nemcsak elfogadták a kisebbségi sorsot, hanem szellemi kihívássá és erkölcsi küldetéssé minősítették azt át.²⁴

A tanulmány egy másik változatában sokkal erősebben fogalmaz Gáll Ernő. Kijelenti, hogy az „erdélyi magyar zsidó traumatológia” első fejezete Trianon volt, és kitér arra, hogy az erdélyi zsidóság nem tudott összeforrni a román okiráltságbeli zsidósággal, hiszen az emancipáció két eltérő szakaszába jutott

²¹ GÁLL Ernő: Kettős kisebbségben. *Korunk*, 1991/8. 957.

²² Uo. 958.

²³ Uo. 959.

²⁴ Uo. 960.

nép csoportnak kellett (volna) összeolvadnia.²⁵ Valóban kulcsfontosságú a zsidó történelemben a különböző területek emancipációs modelljét figyelembe venni, és tény, hogy Magyarország 1867-ben emancipálta zsidó lakosságát, míg Románia csak 1923-ban, pusztán nemzetközi nyomásra, kellenlően, és számos gyakorlati akadályt építve a rendszerbe. Ugyanakkor a cionista Klein Miksa, aki szerepet vállalt a romániai Zsidó Pártban is, 1934-ben úgy reflektált az erdélyi és a regáti zsidók közötti szolidaritás hiányára, hogy az összeforrás sikertelensége elsősorban az erdélyiek hibája volt: „a regáti zsidóság testvéri közeledését azonban mi bizalmatlansággal fogadtuk – bizalmatlansággal háláltuk meg”.²⁶

Ugyanakkor Nagy-Románia Erdélyen kívüli részének zsidóságát is leegyszerűsítés egy homogén román zsidósággént elképzelni, mivel Nagy-Románia különböző területeinek emancipációs múltja is eltért egymástól. Ezra Mendelsohn klasszikus csoportosítása szerint legalább öt, de potenciálisan hat különböző „román zsidóságról” kell beszélnünk az első világháború nyomán létrejött Nagy-Románia esetében. Maga a nagy háború előtti Ókirályság, a Regát is két külön zsidósággal bírt: Havasalföld kis létszámú és nyugatias módon asszimilált közösségével, valamint Moldva nagy létszámú és kelet-európai jellegű (tehát túlnyomórészt jiddisül beszélő, zsidó hagyományokat követő és nem asszimilált) zsidóságával. Ehhez csatlakozott az első világháború után Bukovina és Besszarábia kelet-európai típusú, ám egymástól is különböző zsidósága, hiszen Bukovina korábban az Osztrák–Magyar Monarchia osztrák részéhez tartozott, tehát zsidó lakosságát mintegy fél évszázaddal korábban emancipálták már, valamint Cernăuți (a Monarchiához tartozó Bukovina fővárosa, Czernowitz/Csernovic) környékén kialakult egy német nyelvű városi zsidó milió is, amely eltért Bukovina vidéki zsidó kultúrájától. Besszarábia korábban a cári Oroszországhoz tartozott, így zsidó lakossága még soha

²⁵ GÁLL Ernő: Kettős kisebbségben. In: KOMORÓCZY Géza (szerk.): I. m. 390.

²⁶ KLEIN Miksa: Hídverés a négy országrész zsidósága között (részlet). In: GIDÓ Attila, *Úton*. I. m. 386. Eredetileg a *Népünkben* jelent meg részletekben, 1934. június 1-jén, 8-án, 13-án, 22-én és július 13-án.

nem ment át az emancipáción, sem jogi, sem társadalmi értelemben.

Amennyiben az új Nagy-Románia zsidóságát a havasalföldi, moldvai, bukovinai, besszarábiai és erdélyi csoportokba soroljuk, öt csoportról beszélhetünk. Az erdélyi zsidókat „magyar típusúnak” írja le Mendelsohn.²⁷ Ugyanakkor azt is sugallja, hogy a „magyar típusú” (amelyen magyar anyanyelvű, asszimilált, főként városias zsidóságot ért) Erdély központi részén és a Bánátban élő zsidóságot is érdemes lehet megkülönböztetni a máramarosi, szatmári (hozzátehetjük: a besztercei és esetenként szilágysági és székelyföldi), kelet-európai jellegű, vidéki, jiddis nyelvű vagy legalábbis kétnyelvű, ortodox zsidó vallású, gyakran haszid, zsidó közösségeitől.²⁸ Ha azonban megmaradunk a jogtörténeti megközelítésnél, és az emancipációs múlt alapján csoportosítunk, akkor beszélhetünk egységesen erdélyi magyar zsidóságról, hiszen a máramarosi zsidók jogi helyzete éppolyan volt az 1867-es magyarországi emancipáció óta, mint a kolozsváriaké.

Valójában tehát az erdélyi zsidók nemcsak *egy* román zsidó csoporttal találták magukat hirtelen ugyanabban az országban, hanem négy különböző jogi és társadalmi előtörténettel bíróval. A román közegben leginkább integrálódott (bár jogilag korábban soha nem emancipált) közösség, a havasalföldi zsidóság létszáma csekély volt az új ország több mint hétszázezer fős zsidóságához képest.²⁹

Gáll Ernő ezen az összetett helyzeten belül azt vizsgálta, hogyan hatott mindez az erdélyi magyar zsidóknak nem is annyira a helyzetére, mint inkább a lelkületére. Mint írja, „a kettős kisebbségi helyzet elviselhetetlennek mutató szorításából” a zsidó önazonosság opciója vonzó kiútnak bizonyult.³⁰ Ennek következtében számos zsidó magyar elkezdte magát inkább zsi-

²⁷ Ezra MENDELSON: *The Jews of East Central Europe between the World Wars*. Indiana University Press, Bloomington, 1987. 173.

²⁸ Uo. 177.

²⁹ Az 1930-as népszámlálás alapján Romániában 756 930 ember vallotta magát zsidó vallásúnak, és ezen belül 728 115 zsidó nemzetiségűnek is. – Uo. 180.

³⁰ GÁLL Ernő: Kettős kisebbségben. In: KOMORÓCZY Géza (szerk.): I. m. 392.

dó zsidóként azonosítani. Gidó Attila társadalomtörténeti szemléletű kutatása ugyanezt erősíti meg: „A romániai viszonyok között az erdélyi zsidóság számára a nemzeti mozgalom, illetve a zsidó néphez való tartozás vállalása ígérkezett a legjárhatóbb – de nem konfliktusmentes – útnak.”³¹

A román hatóságok népszámlálás előtt nyomást gyakoroltak az erdélyi zsidókra, hogy népszámláláskor inkább zsidó nemzetiségűnek vallják magukat (ez a kategória nem létezett a korábbi magyar népszámlálásokon), mint magyarnak. Az 1920-as népösszeírás előtt Kolozs vármegye prefektusa szankciókat helyezett kilátásba azoknak, akik „hamis adatokat vallanak be”, és egyúttal leszögezte, hogy a zsidók nemzeti kisebbséget alkotnak, ezért minden izraelita, aki nem zsidó nemzetiségűnek vallja majd magát, adathamisítással lesz vádolható.³² Népszámláláskor pedig sok izraelita vallásút automatikusan zsidó nemzetiségűnek regisztráltak.³³ Utólag is igyekeztek a hatóságok a saját felfogásuknak megfelelően „korrigálni” a nemzetiségi adatokat. Például az 1930-as népszámlálás után több kolozsvári zsidó is panaszt emelt, mert különböző ürügyekkel becitálták őket a városházára, és ott igyekeztek őket rábírní bevállásuk megváltoztatására.³⁴

A népszámlálási adatok manipulálhatóságának fényében talán az iskolalátogatási szokások a népszámlálási adatoknál jobban tanúskodnak arról, hogy milyen hatást gyakorolt Trianon a Magyarországtól Romániához csatolt zsidók önképére. Fontos hangsúlyozni, hogy a választható intézmények skáláját az állam korlátozta, így az nem teljesen tükrözi a szülők vagy a gyerekek szándékait. A román állam korlátozta a magyar nyelvű oktatást, és mivel a zsidóságot igyekezett leválasztani a magyarságról, így a zsidó iskolákat arra kötelezte, hogy román vagy „zsidó” nyelven (utóbbi lehetett jiddis és héber is) oktassanak, így a hitközségi iskolák fokozatosan a magyar nyelv elha-

³¹ GIDÓ Attila: *Úton*. I. m. 88.

³² GIDÓ Attila: *Két évtized*. I. m. 152–153.

³³ GIDÓ Attila: *Úton*. I. m. 30.

³⁴ GIDÓ Attila: *Két évtized*. I. m. 153.

gyására kényszerültek.³⁵ A gyakorlatban előfordult, hogy a hatósági tilalom ellenére magyarul tanítottak zsidó iskolákban.³⁶ Mint Gáll Ernő saját gyerekkori emlékei alapján írja, tanárok és diákok olykor együtt játszották ki az Anghelescu-féle iskolatörvényt, és bizonyos órákat a hivatalos tilalom ellenére magyarul tartottak, mint például Kecskeméti Lipót tette.³⁷

Összességében véve azonban a román tanügyi rendeletek következtében 1922–1923-tól a zsidó diákok számára a magyar nyelven történő iskoláztatás egyre nehezebben elérhetővé vált. Emiatt igazi választás a román nyelvű állami iskoláztatás és a román vagy héber tannyelvű zsidó iskolák között adódott. Az 1920-as évek második felére Erdélyben túlsúlyba kerültek az állami iskolák a felekezeti intézmények rovására, kivéve Kolozsváron, ahol még mindig többségben voltak az egyházi elemi és középfokú oktatási intézmények. Míg erdélyi összesítésben a zsidó diákok több mint kétharmada tanult állami iskolákban, Kolozsváron mindössze egytödük.³⁸

Így az Erdély Romániához csatolása után iskolázott zsidók körében párhuzamos nyelvi szocializációs folyamatok indultak el.³⁹ Bár családon belül megmaradt a magyar nyelvhasználat, a tanulás és az iskolai szocializáció nyelve sokak számára a román és/vagy a héber lett. Az 1919-ben létrehozott kolozsvári zsidó leány- és fiúgimnáziumban és a temesvári liceumban is bevezették a héber nyelv oktatását.⁴⁰ 1920 és 1922 között számos erdélyi városban – Szatmárnémeti, Beszterce, Marosvásárhely –, majd 1928-ban Kolozsváron indult kimondottan héber tannyelvű óvoda és elemi iskola.⁴¹

Gáll Ernőhöz hasonlóan Balázs Sándor is a *Korunk* hasábjain küzdött meg a magyar és a zsidó identitások szövevényes

³⁵ A továbbiakban a tanulmányban a héber mindig a modern héber nyelvre vonatkozik, kivéve, amikor külön megemlíti a lábjegyzet, hogy a klasszikus héberről van szó.

³⁶ GIDÓ Attila: *Két évtized*. I. m. 273.

³⁷ GÁLL Ernő: Kettős kisebbségben. *Korunk*, 1991/8. 963.

³⁸ GIDÓ Attila: *Két évtized*. I. m. 267.

³⁹ Uo. 21.

⁴⁰ Uo. 25.

⁴¹ Uo. 24–25.

viszonyával. A *zsidó zsidó, zsidó magyar* és a *magyar zsidó* kategóriák létrehozásával kísérletezett.⁴² A zsidó zsidók esetében az etnikum (a származási kötődés) egybeesik a választott műveltségi elemmel. A zsidó magyar terminus azokra vonatkozik, akik választott műveltségi kötődése a magyarság, de ennél fontosabb számukra az eredet szerinti kötelék. A magyar zsidó kifejezés pedig azokra illik, akikben a másik, maga választotta (vagy esetleg már a beleszületéssel, neveltetéssel kapott) – esetünkben a magyar – nemzetiségi kultúra elhalványítja az etnikai kötődést.

A művelődés mellett azonban a politikai opció dimenziója is szerepet játszik.⁴³ Ennek súlyát Balázs Sándor Hegedűs Nándor példájával szemlélteti, aki az Országos Magyar Párt képviselőjeként lett a román parlament tagja 1928-ban, 1931-ben és 1932-ben is. Hegedűs a romániai *magyarság* jogfosztottsága elleni harcra kötelezte el magát, és ez megkövetelte tőle, hogy *zsidóságát* zárójelbe tegye. Például, amikor 1927-ben a Nagyváradon zavargó antiszemita román diákok meghurcolták és házkutatást tartottak nála, azt nem mint az őt zsidósága miatt ért bántalmat beszélte el, hanem mint a magyarsága miatti támadást.⁴⁴

Zvi Hartman történész ezzel szemben arra mutat rá, hogy az új Nagy-Románia Zsidó Pártjához is csatlakoztak erdélyi magyar zsidó politikusok. A román politikai opció épp annyira létezett a két világháború közötti erdélyi magyar zsidók számára, mint a magyar, amely jelenséget Balázs Sándor figyelmen kívül hagyta. Ugyanaz a személy tehát lehetett etnikailag zsidó, kulturálisan magyar és politikailag román.⁴⁵

Gidó Attila, Balázs Sándorhoz hasonlóan, háromféle identitású csoportba osztja a két világháború közötti erdélyi zsidókat. Ámde Balázs Sándorétól különbözökbbe: magyar identitásúba, kettős vagy többes identitásúba és zsidó identitásúba (az utób-

⁴² BALÁZS Sándor: Etnikum, kultúra, politikai opció. *Korunk*, 1991/8. 970–976.

⁴³ Uo. 970.

⁴⁴ Uo. 974.

⁴⁵ ZVI HARTMAN: A Jewish minority in a multiethnic society during a change of governments: The Jews of Transylvania in the interwar period. *Shvut*, 2001/25. 180.

biak etnikai alapon tartották magukat zsidónak).⁴⁶ Mint már említettem, az utóbbi csoport megerősödésében fontos szerepe volt a román államnak is, amely mind a népszámlálás, mind az iskoláztatás intézményrendszerét úgy alakította, hogy az erdélyi zsidóság minél inkább elszakadjon a magyarságtól. Erre a stratégiára Ligeti Ernő, az erdélyi magyar identitású zsidóság egyik legfontosabb közéleti személyisége (aki magyar nyilasok áldozata lett 1945-ben Budapesten)⁴⁷ már 1922-ben felhívta a figyelmet, amikor megírta: „A zsidóságot Románia el akarja választani a magyarságtól. Ez egy politikai sakkhúzás, melyet minden utódállam megtesz, amely a maga poliglottságán úgy akar segíteni, hogy még poliglottabbá teszi államát és népét szétaprózza a végletekig és egyben legyöngítve, így tartja egyensúlyban egymással. Te nem vagy magyar – mondták az erdélyi zsidónak [...] Légy őszinte, ha nem akarsz máról holnapra román lenni, akkor légy zsidó.”⁴⁸ A zsidó etnikai vagy nemzeti identitásban gondolkodók részéről azonban, bármi is volt a román állam szándéka a zsidóság magyarságtól való leválasztásával, akár egy jövőbeli román asszimiláció, akár nem, a disszimiláció volt a helyes út. Mint Marton Ernő, az Izraelben még ma is működő, eredetileg erdélyi, magyar nyelvű *Új Kelet* című lap cionista megalapítója, 1922-ben szellemesen megfogalmazta a régi (Nagy-)Magyarországon szerzett tapasztalatot: „az asszimiláció az élet nagy iskolája volt, melyben vérével fizette a tandíját a zsidóság, de amelyben sokat is tanult”.⁴⁹ Marton Ernő szerint leginkább azt, hogy az asszimiláció betöltötte hivatását a zsidó történelemben (modernizálta a zsidókat, amely előfeltétele volt nemzeti újjászületésüknek), de elég volt egyszer keresztülmenni rajta. Az új, nagy háború utáni korszakban el kell hagyni az asszimilációt, és nem asszimilálódni az új határokkal létrehozott államokban.

⁴⁶ GIDÓ Attila: *Két évtized*. I. m. 23.

⁴⁷ GIDÓ Attila: *Úton*. I. m. 504.

⁴⁸ LIGETI Ernő: A zsidó kérdés Erdélyben?! In: GIDÓ Attila: *Úton*. I. m. 303. A cikk eredetileg a *Napkelet*ben jelent meg 1922-ben, majd Ligeti Ernő *Erdély vallatása* (Lapkiadó és Ny. Rt., Cluj-Kolozsvár, 1922) című kötetében, melyben saját cikkeit gyűjtötte össze.

⁴⁹ MARTON Ernő: *A zsidó nemzeti mozgalom Erdélyben* (részlet). I. m. 293.

Kik a sajátjaink?

Sem az egyének, sem a csoportok identitása nem változik egyenes arányban a külső csoport(ok) befogadó magatartásának erősödésével és gyengülésével. A többségi társadalom antiszemitizmusát nem mindig „bünteti” disszimilációval a zsidóság. A román irodalom klasszikusa, Mihail Sebastian – aki zsidó származása ellenére inspirációt talált a Vaszgárda-ideológus Nae Ionescu munkásságában – *Kétezer év óta* című regényében egy egész sor zsidó típust mutat be, akik közül az elbeszélő főszereplő, egy öngyűlölő zsidó, egyikkel sem tud azonosulni. De az erdélyi magyar zsidóval, a lelkesen magyar Pierre Dogannyal legalább *együtt érezni* tud. Lehetséges, hogy Doganyt Hatvany Lajosról mintázta a szerző,⁵⁰ valamint azok a magyar numerus clausus száműzöttek is inspirálhatták, akikkel Párizsban találkozott.⁵¹ Dogany mindenképpen Budapesten akar egyetemre járni, a numerus clausus és a zsidóverések ellenére, mert „az én egyetemem. [...] Én Ady Endrén nőttem fel. És ragaszkodom hozzá. [...] Meg kell értened: ezek az emlékeim, ez a nyelvem, ez a kultúrám.”⁵²

Később Dogany Budapestről ír elkeseredett levelet főhősünknek, aki erre a következőket válaszolja: „Hogy nevetek-e rajtad? Igen, bevallom, hogy lázas magyarságod számomra komikus. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem értelek meg. A te helyedben pont azt tenném, amit te. A te helyedben, azt is tettem, amit te.”⁵³

Legközelebb Párizsban keresztezik egymást útjaik, ahol főhősünk szemtanúja egy jogi szemináriumnak, ahol a magyar zsidó Dogany a trianoni szerződés igazságtalansága, a román zsidó Saul Berger pedig igazságossága mellett érvel. Doganyról konkrétan tudjuk, hogy a magyarországi egyetemi antiszemitizmus

⁵⁰ MISKOLCZY Ambrus: A Sebastian-szindróma. In: NAGY Péter Tibor–BIRÓ Zsuzsanna Hanna (szerk.): *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás. Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából*. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 2012. 553.

⁵¹ Uo. 554.

⁵² MIHAIL SEBASTIAN: *For Two Thousand Years*. Penguin Modern Classics, London, 2016. 116. – A szerző fordítása a könyv angol kiadása alapján.

⁵³ Uo. 135.

és erőszak üzte el Franciaországba. Saul Bergert nem mutatja be a regény közelebbről, ám az olvasó sejtheti, hogy a romániai egyetemi antiszemitizmus és erőszak üzte ugyanoda. Amikor Párizsban találkoznak, nem egymással azonosulnak, akik hasonló igazságtalanságot szenvedtek el, hanem ki-ki a maga országával és nemzetével, még ha attól antiszemitizmust tapasztalt is. A regény elbeszélője is az ő cipőjükben jár. Románnak érzi magát és küzd érte, hogy a románok is annak ismerjék el. Lelkesen gratulál a párizsi szeminárium után a vita román résztvevőjének, és amikor annak zsidó nevéből kiderül, hogy zsidó, lelkesedése elpárolog, és keserű szájjá váltja fel. Mert önnön görcsösen bizonygatott románsága elé tart tükröt a másik román zsidó erőlködése, hogy románságát fitogtassa Párizsban egy másik zsidóval szemben, azért, mert az magyar. A regény elbeszélője számára ez szomorúan nevetségesnek és szálnalmasnak hat.

André Schwarz-Bart 1959-ben megjelent regénye, az *Igazak ivadéka* magasztosabb hangnemben reflektál arra a tragikus abszurdumra, amelyet a Doganyéknál fél nemzedékkel idősebb európai zsidók éltek át. Nevezetesen, hogy zsidók zsidókat öltek az első világháborúban csak azért, mert különböző országok hadseregében harcoltak. Természetesen semmiképpen sem tekinthető „normálisnak”, hogy emberek embereket ölnek. Azt szeretném kiemelni csupán, hogy az első világháború élénk vitákat váltott ki arról, hogy ki kihez tartozik valójában, és kinek ki lenne a természetes szövetségese. A szociáldemokrata mozgalmon belül nagy belső ellenállás követte az egyes országok szociáldemokrata pártjainak döntését, amellyel ideiglenes fegyverszünetet kötve az osztályharcban, beálltak a háború támogatói közé. Sokak számára elfogadhatatlan volt, hogy proletárok proletárokra lóttek, vállalva harcolva valódi ellenségükkel, a polgársággal, csak azért, mert utóbbiak esetleg saját országukhoz tartoztak.

Az antiszemita közbeszéd pedig kiapadhatatlan kincsesládaként merített abból a témából, hogy a zsidóknak vajon ugyanolyan fontos-e a háború és országuk győzelme, mint a nem zsidóknak. Mennek-e a frontra, és ott halnak-e „a népegszámban betöltött arányszámuknak megfelelően”? A ma-

gyar zsidó sajtó belesétált ebbe a csapdába. Az *Egyenlőség* című hetilap háborús krónika rovata valóságos számháborúba szállt az antiszemita hecckampánnyal szemben.⁵⁴ Mind az antiszemiták, mind az asszimiláns zsidó intézményrendszer az asszimiláció próbájának tekintette, hogy elég anyagi és véráldozatot hoznak-e a zsidó közösségek országuk háborús győzelme érdekében. Az *Egyenlőség* és a *Magyar Zsidó Hadiarchívum* adatok sorával érvelt amellet, hogy a zsidók éppannyira komolyan veszik hazafias kötelességeiket, mint mások, sőt adományaik révén még komolyabban.⁵⁵

Az 1914-es orosz offenzíva következtében Magyarországra menekülő galíciai zsidók érkezése szintén új tápot adott a magyar antiszemita sajtónak (például az *Ellenőr* című lapnak) és számos parlamenti vita tárgya is lett. A háború során mintegy 20 000 és 25 000 közötti „keleti” menekült érkezett, akik Budapest lakosságának 2,2-2,6%-át alkották.⁵⁶ A zsidó vezetők megszervezték a menekültek segélyezését, ugyanakkor nagy erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy elhatárolják a magyar zsidóságot a „galiciánerektől” – ahogy a közbeszéd pejoratívan nevezte a galíciai zsidókat. Igaz, magához a „galíciai” szóhoz is menthetetlenül hozzátapadt eddigre a csalás, a feketézés, az ádrágítás és az uzsora konnotációja.⁵⁷

Egy asszimiláció előtti vagy utáni zsidó perspektívából azonban éppen az országokon átívelő zsidó csoportközösség megtagadása számít erkölcstelennek. Az *Igazak ivadéka* is kitér erre a tragédiára. 1915-ben „nagyon furcsa hírek kaptak szárnyra. A francia meg a német zsidók állítólag kötelesek voltak felölteni a gyűlölködés egyenruháját, és egymás ellen verekedni, akár azok a vadállati keresztények: *kényszerítették őket rá!* [...] Azért szakadt ránk mindez, mert Izráel unta már szívében hordani az áldozat kését, az engesztelés báránya belépett a nemzetek közé;

⁵⁴ SZABOLCSI Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1993.; BIHARI Péter: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországn. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.*

⁵⁵ SZABOLCSI Lajos: I. m. 173–174.; BIHARI Péter: I. m. 151.

⁵⁶ BIHARI Péter: I. m. 152.

⁵⁷ Uo. 153.

térdre borult a bálványok előtt, rosszul érezte magát Istenben, nem akart megmaradni nála. Szerencsétlen testvéreink franciák lettek, és németek és törökök, talán még kínaiak is, mert azt képzelték, ha megszűnnek zsidók lenni, véget vetnek szenvedéseiknek. És lám, az Örökkévaló szeme elé ma olyan látvány tárul, aminőt a száműzetés kétezer esztendeje során nem látott soha: idegen fegyverzetet öltenek magukra, különböző nyelveken beszélnek, arc nélküli bálványokat imádnak, és *egymást gyilkolják a zsidók!*”⁵⁸

A szóbeszéd szerint egy zsidó fiatalember beleőrült a bánatba, amikor ezt felismerte, ahogy a görög tragédiák hősei veszítik el ép elméjüket borzalmas igazságok megértése nyomán. „Az asszonyok között furcsa történet járt szájról szájra; senki sem tudta, ki hozta Ziemiockba. – Éjszaka van, künn a fronton, elsuhan egy árnyék, eldördül egy lövés; és az a zsidó, aki elsütötte a puskáját, jajgatást hall... »És képzelje, kedves asszonyom, égnek áll minden haja szála, mert tőle három lépésnyire, a sötétben, az ellenséges katona hangja a haldoklók imáját mondja, héberül. Szent isten, a zsidó katona egy zsidó testvérét lőtte agyon«.”⁵⁹ A katona kirohan a „sajátjai” sorából, egyenesen az ellenséges oldalról jövő golyózáporba. Hiszen rájött, hogy „sajátját” ölte meg, mert félreismerte, hogy kik is a „sajátjai”.

Patai József, a cionista *Múlt és Jövő* szerkesztője (aki újságírói pályáját az asszimiláns *Egyenlőség*nél kezdte, Szabolcsi Miksa szárnyai alatt) azonban azt is kiemelte 1918-ban, hogy a szolidaritás megtagadása a galíciaiaktól stratégiaileg is ostobaság volt az asszimilánsok részéről. Hiszen a magyar zsidóság is a 18. század végétől Morvaországból és a 19. század során Galiciából folyamatosan érkező zsidó bevándorlás (és ezenfelül, tegyük hozzá, az asszimiláció) eredményeként keletkezett. Patai helyesen látta, hogy az antiszemita nem tekintették „magyarabbnak” azokat a zsidókat, akiknek nagyszülei vagy dédszülei érkeztek Galiciából, mint azokat, akik maguk érkeztek onnan.

⁵⁸ André SCHWARZ-BART: *Igazak ivadéka*. Ford. JUSTUS Pál. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1976. 80–81.

⁵⁹ André SCHWARZ-BART: I. m. 81. Ebben az esetben nem a modern, hanem a klasszikus héber nyelvről van szó.

Véleménye szerint „[a]z igazság egyszerűen az, hogy a magyar zsidók egy része nem veszi észre, vagy behunyja a szemeit s nem akarja észrevenni, hogy amikor a parlamentben vagy a sajtóban a zsidógyűlölők a galíciaiakról beszélnek vagy írnak, nem is azt a mai pár száz itt rekedt »galíciai« menekültet értik, hanem a tulajdonképpeni tegnapi »galíciaiak« gyermekeit és unokáit, vagyis az egész magyar zsidóságot, úgy, amint van, apástul, fiástul”.⁶⁰

A világháborús számháborúsi ráirányította a rosszindulatú figyelmet egy másik, amúgy ténylegesen létező jelenségre is: a zsidó hallgatók arányának növekedésére az egyetemeken. Arányuk ugyan folyamatosan emelkedett a dualizmus korában, ám egyrészt az első világháború alatt érte el tetőpontját, másrészt az egyre inkább elmérgesedő antiszemitizmus központi témává tette a hallgatók felekezeti statisztikáját. A Budapesti Tudományegyetemen például az 1910/1911-es tanévben a hallgatók 34,9%-a volt izraelita, míg 1917/1918-ban 40,3%-uk. A Műegyetemen ugyanezekben a tanévekben 34,4%, illetve 37,2%-uk.⁶¹

Mint Bihari Péter felhívja rá a figyelmet, ennek a hirtelen háborús növekedésnek az elsődleges oka a felsőoktatásban való női részvétel növekedése volt.⁶² Mivel a korban az érettségizett nők között jelentős volt a zsidók aránya, a nők számarányának növekedése magával hozta a zsidók számarányának növekedését is. A később törvényerőre emelkedett numerus claususra tett első javaslat is – amelyet a budapesti orvosi kar terjesztett elő 1919 augusztusában – nőellenes volt, és nem tartalmazott zsidókvótát.⁶³ A „faji kvótát” azonban hamar hozzátette a teológiai kar dékánja, és a numerus clausus ötlete már azzal együtt járta be „diadalútját” az 1920-as XXV. törvénycikkig, amellyel Magyarország úttörője lett a 20. századi európai antiszemita

⁶⁰ Idézi GONDA László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945. Századvég Kiadó, Budapest, 1992. 185.*; BIHARI Péter: I. m. 153.

⁶¹ KOVÁCS M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945. Napvilág Kiadó, Budapest, 2012. 142.*

⁶² BIHARI Péter: I. m. 157.

⁶³ KOVÁCS M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus: a magyar orvosi, ügyvédi, és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között. Helikon Kiadó, Budapest, 2001. 76.*

törvényeknek, még ha a törvény szövege nem is említette meg a zsidókat. Ám egy végrehajtási rendelkezése zsidó „népfajjá” konvertálta az izraelita felekezetű magyar állampolgárokat.⁶⁴

Ahogy a fentiekből kitűnik, az első világháború Magyarországon erőteljesen fellendült az antiszemitizmus. Az erdélyi zsidók az első világháború után is figyelték a magyarországi eseményeket. Így a romániai antiszemita légkört, melyben élniük kellett, nemcsak az 1914 előtti „békebeli” Magyarországgal hasonlították össze, hanem a kortárs, egyértelműen zsidóellenes légkörű Magyarországgal is. Bár csak Magyarországon emelkedett törvényerőre a numerus clausus, a gyakorlatban a romániai egyetemek is korlátozták a zsidó diákok számát és a román antiszemitizmusnak is egyik fő követelése volt a numerus clausus.⁶⁵ Iași mellett éppen az erdélyi Kolozsvár volt a romániai antiszemita diákszavargások egyik kiindulópontja. 1920-ban Kolozsváron antiszemita diákok kirakatokat zúztak be és zsidó(nak vélt) járókelőket bántalmaztak. 1922-ben feldőlték a zsidó diákmenzát, a Zsidó Nemzeti Szövetség irodahelyiségeit és az *Új Kelet* című újság szerkesztőségét és nyomdáját.⁶⁶ A mozgalom időről időre hasonlóan erőszakos módon nyilvánult meg a következő két évtizedben.⁶⁷

Magyarországon és Romániában is a zsidóellenes indulatkiktörések központjaivá váltak az egyetemek az 1910-es és 1920-as évek fordulóján. (Az Osztrák–Magyar Monarchia nyugati felében ez már az 1880-as évektől így volt.)⁶⁸ A már-már hétköz-

⁶⁴ KOVÁCS M. Mária: *Törvénytől sújtva*. I. m. 14–19.

⁶⁵ Felicia WALDMAN: A numerus clausus rögeszméje a 20. századi Romániában és az ezzel kapcsolatos törvényhozás. In: MOLNÁR Judit (szerk.): *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. (Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, Budapest, 2011. 327–344.; Lucian NASTASĂ: Anti-semitism at Universities in Romania (1919–1939). In: Victor KARADY–Péter Tibor NAGY (eds.): *The Numerus Clausus in Hungary. Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Anti-Semitism in Modern Central Europe*. Centre for Historical Research, History Department of the Central European University, Budapest, 2012. 219–243.

⁶⁶ GIDÓ Attila: *Két évtized*. I. m. 170.

⁶⁷ Uo. 169.

⁶⁸ Werner HANAK-LETTNER: *The University: A Battleground (1875–1945). A Discussion with Mitchell Ash, Gabriella Hauch, Herbert Posch, and Oliver*

napi jelenséggé váló egyetemi zsidóverések Gidó Attila értékelése szerint ráébresztették az erdélyi zsidóságot sebezhetőségére, és sokakban „ezek az események indították el azt a folyamatot, amelynek a végkifejletét a zsidó nemzeti mozgalomba való bekapcsolódás/menekülés jelentette”.⁶⁹

Mint Weissburg Chaim szarkasztikusan megjegyezte, az erdélyi magyarok magyarnak tekintették az erdélyi zsidókat, amikor „kellettek számnak” – tehát népszámláláskor –, miközben a magyarországi magyarok nem győzték hangsúlyozni, hogy a zsidók mennyire idegenek a magyarságtól. „Hogyan gondolják erdélyi magyar testvéreink? Odaát bunkóval verik belénk, hogy nem vagyunk magyarok, itt pedig pereatot kiáltanak ránk, mert mi a regenerálódás útjára léptünk, mint ők is ezelőtt százötven évvel. Mert mi is új életre akarjuk kelteni ősi nemzeti nyelvünket, mint ők is Berzsenyi, Kazinczy idejében. Nem látják-e erdélyi magyarjaink itt az ellentétet? Ők mást akarnak és mást akarnak magyarországi testvéreik! Talán állapodjanak meg először határon túli testvéreikkel. Vagy teljes értékű magyaroknak tekintik a zsidót odaát is, vagy itt sem tekintik annak. Tertium non datur.”⁷⁰

Mindamellett a magyar politika igazságtalansága nem minden kárvallottból váltott ki ennyire harcias reakciót. A fentebb idézett Schwarz-Bart-regény szellemében emlékezik meg a magyarországi numerus clausus miatt Firenzében tanuló Fenyő Lili memoárja is az idős olasz zsidó házaspárnál eltöltött széder estéről. Lilit éppen annyira gyötörte a zsidó és egy másik hovatatkozás és szolidaritás összeegyeztethetőségének kérdése, mint az *Igazak ivadéka* elbeszélőjét. A memoár egyébként éppen három évtizeddel az *Igazak ivadéka* előtt látott napvilágot. A Lilit vendégül látó „fehér hajú néni” egyetlen fia a nagy háborúban esett el, „talán a mi fivérünk golyójától [tehát osztrák-

Rathkolb. In: Werner HANAK-LETTNER (Hrsg.): *Die Universität. Eine Kampfzone. (The University. A Battleground)*. Picus Verlag, Wien, 2015. 63–76.

⁶⁹ GIDÓ Attila: *Két évtized*. I. m. 180.

⁷⁰ Weissburg CHAIM: Magyar, román, jiddis vagy héber? In: GIDÓ Attila, *Úton*. I. m. 290. Eredetileg az *Új Kelet* 1922. május 14-i számában jelent meg.

magyar katonáétól], mégis milyen szeretettel simogatja meg a hajunkat”.⁷¹

A memoár elején azt olvassuk, hogy a háziasszony, akinél Lili és barátnői albérletben laknak, amikor megtudja, hogy mi az a numerus clausus, és hogy a magyar lányok amiatt mentek Olaszországba tanulni, megkérdezi, „hogyan lehet egy európai állam ennyire kulturálatlan”? Mire Lili barátnője, Teri, hiába kárvallottja a numerus claususnak, megvédi Magyarország becsületét a felháborodott olasz hölgyel szemben, és elmagyarázza, hogy Magyarországnak a numerus claususra a gazdasági helyzet és Trianon miatt van szüksége, még ha nekik, zsidóknak, emiatt hátrányt is kell szenvedniük.⁷² Ugyanakkor a firenzei zsinagógában szíven üti a lányokat, hogy „itt is ugyanaz az ima – nem érezzük azt sem, hogy idegenben vagyunk – hiszen minden olyan, mintha otthon lenne – megrázó erővel döbben belénk: zsidók vagyunk!”⁷³

Lezárásként visszatérek a *Kétezer év óta* című Mihail Sebastian-regényhez, amely csodálatosan fogalmazza meg egy zsidó „csak azért is” (jiddisül mondhatnánk, hogy „dafke”) románságát, amely Gáll Ernő és más erdélyi zsidó értelmiségiek „csak azért is” magyarságához hasonlítható. A *Kétezer év óta* főszereplőjének viszonya saját zsidóságához jóval problematikusabb, mint Fenyő Lilié és Terié, akik magyarságuk mellett zsidóságukat is pozitívumként élik meg. A *Kétezer év óta* az öngyűlölő zsidó elbeszélő megható monológjával zárul: „Szeretném például azt is tudni, hogy melyik antiszemita törvény képes kitörölni a lényemből azt a visszavonhatatlan ténnyt, hogy a Dunánál születtem és hogy szeretem azt a helyet?”⁷⁴ Embereket meg lehet fosztani állampolgárságuktól, emberi méltóságuktól és életüktől is, ahogyan az milliókkal megtörtént a 20. században. Attól a lehetőségtől azonban nem, hogy élete végéig újra és újra megválaszolja a kérdést: „ki vagyok én?”

⁷¹ FENYŐ Lili: *Pillanatfelvételek a külföldön élő magyar diákság életéből*. Jupiter Nyomda, Budapest, 1929. 72.

⁷² Uo. 19.

⁷³ Uo. 71.

⁷⁴ Mihail SEBASTIAN: I. m. 230.